

Gem

Z

GEM kelimesinin aslı Farsça “ligâm”dır, “licâm” şeklinde Arapçaya geçmiştir. Şimdiki durumda gemin XVI. yüzyılda dilimize yerleşmiş olduğunu biliyoruz. Gemin Türkiye Türkçesindeki karşılığı “oyan”dır. Oyanın XIV. yüzyıldaki metinlerden başlayarak yaygın şekilde kullanılmış olduğu görülür. Geçen yüzyılın ikinci yarısında oyan artık sâdece taşrada kullanılan bir terim hâline gelmiştir. Gem, atı sürmeyi sağlayan nesnedir. Gemsiz bir biniti istenildiği gibi yürütmenin mümkün olmadığı söylenirse gemin ehemmiyeti daha iyi anlaşılabilir olur. Sâkin tabiatlı, iğdiş edilmiş ve genç olmayan çıplak bir atla tarla, bağ ve bahçe gibi yakın bir yere gidilirken bile

ata geçici olarak yapılmış ip gem takılır. Hayvanın ağızından geçip çene altında düğümlenen bu ipten ilmik gemeye “dişindirik” adı verilir. Yular, dişindirığın gördüğü işi yerine getiremez. Yuların vazîfesi, ucunu bir yere bağlayarak veya elle tutarak atın istenilen yerde durmasını veya yedilmesini* sağlamaktır. Gem halkımız için hem nesnenin bütünü hem de onun demir kısmını ifade eder. Oysa gemin asıl Türkçesi olan ve geçen yüzyıla kadar kullanılarak yabancı müelliflerin lugatlarında yer alan “oyan” gemin bütünü mânâsına gelir. Oyanın atın ağızında bulunan demir kısmına “ağızlık”, başına geçirilen kısmına “başlık”, elle tutulan kayışlarına da “dizgin” denir. Gem demiri, gemin mâdenî kısmıdır; ağızlık, ağızlık üzerinde bulunan damak, suluk halkası (zinciri), ağızlıkla dik olarak birleşen iki kol, bu kolların üzerindeki başlık ve dizgin halkalarından meydana gelir. Ahmed Vefik Paşa, kendi zamânında (1823-1891) Osmanlı ülkesinde kullanılan gem demirlerinin adlarını verir: acı damak, bâdemli, halkalı, kantarma, kurbağa kollu gem, Maraş gemi, nalçalı reşme, şebeş, tatlı damak, yuvarlak düğmeli ve tay gemi. Acı damak, ülkemizdeki en yaygın gem demirlerinden biridir, hemen her yerde bilinir; bundan dolayı kolayca bulunabilir. Daha ziyâde başı sert ve zaptı güç, azgın atlar için kullanılır. Acı damak ile atın idâresi kolaydır ve at üzerinde tam hâkimiyet kurulur. Acı damağın yan kollarının üst uçlarındaki halkalar başlık, alt uçlarındakiler de dizgin halkalarını teşkil ederler. Kantarma, *Redhouse*'da mahmuz biçiminde bir gem demiri olarak bildirilir. Sivas'ın Kangal yöresinde “acı damak”a kantarma denildiği de ifade edilmiş-

tir. Cihet-i askeriyede ise eklemli, iki halkalı askı zincirleri ve çubukları olanlara kantarma demiri denildiği gibi, eklemli ağızlıklar daha kalın ve zincirsiz gem demirlerine de aynı ad verilir. Şebeş, Türkiye’de eskiden beri kullanılmakta olan tanınmış gem demirlerindedir. Hafif bir gem demiri olup yük hayvanlarına, bâzı yerlerde de taylara takılır. Maraş gemi ise kantarma ve şebeş gem demirlerinden farksızdır. Tatlı damak, ağızlığın ortası yay gibi olan gem demirine denir. Bunda damak acı damakta olduğu gibi düz şekilde değildir. Tatlı damaklar kollu gem demirleridir ve ülkemizde yaygınca kullanılmıştır. 🐾

* Yedmek: Hayvanı yedeğe alıp çekmek.

Z Yazın Türklere Atçılık ve Binicilik (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1983) adlı kitabından derlenmiştir.

Üzengi

Z

Ü

ZENGİNİN Orta Asyalılar tarafından îcat edildiği üzerinde görüşlerin birleştiği görülüyor. MÖ III. yüzyılda Hunların İskitlerde olduğu gibi, bir tür üzengi kullanmış oldukları kabul ediliyor. Fakat daha mühimi Altay dağlarındaki kazılarda elde edilen eyerlerin üzengilerinin görülmesidir. Radloff, Güney Altaylarda bizzat yaptığı kazılarda tabanları “umûmiyetle çok geniş ve yanları yuvarlak, kayış delikleri dar olmayan” üzengiler bulmuştur. Kazılarda elde edilen üzengiler arasında umûmiyetle, kayış deliklerinde farklar görülmüş ve üzengiler buna göre tiplere ayrılmıştır. R. Grouset ne Yunanların ne de Romalıların üzengiyi bilmediklerini

kaydettikten sonra onu Avrupa'da VI. yüzyılda Avarların yaygın hâle getirdiklerinin sanıldığı söyleniyor. Wittfogel de üzenginin Çin'e MS 200-400 yılları arasında “İç Asya”dan getirilmiş olabileceğini, 477 târihinde Çin'de yaygın şekilde kullanıldığını ifâde ediyor. İrani lara gelince onların da İslâmiyet'ten önce üzengi kullanmadıkları anlaşılıyor. İranlıların öz dillerinde üzengiyi ifâde eden bir kelime yoktur, Arapça “rikâb” kelimesini kullanırlar. Câhiliyye devri Araplarının da üzengiyi kullanmadıkları pek muhtemeldir. Şâyet bu böyle ise Müslüman Araplar üzengiyi VIII. yüzyılda Mâverâünnahir'den, Türklerden veya Bizans'tan öğrenmiş olabilirler. Üzengi, Wittfogel'in sözleri ile “atlıları çok daha dehşet verici bir duruma getiriyordu. Zîra üzengi bu atlılara at salmada, yâni hücumda sarf edeceği kuvvet için hemen zarûrî olan desteği veriyordu.” Böylece atlının üstünlüğü devri başladı. Orta Asyalı biniciler için çok daha lüzumlu bir vâsıta idi. Çünkü Orta Asyalı millî silâhı olan yayını üzengiye basarak daha kolay germek ve okunu daha hızlı ve isâbetli bir şekilde atmak imkânına kavuşmuştu. Türk eyerlerinin üzengileri geniş tabanlıdır. Bunlara “kazan üzengi” de denir. Kazan üzengilerinin boyu 14-15, eni 12 ve halkasına kadar yüksekliği 13 cm'dir; ağırlığının da 300 gr olduğu görülür. Tabanı tam ortadan, ön ve arka kenarlara kadar eğik, yâni meyillidir. Üzengilerin boy kenarları kıvrımlı olup buna karşılık ön ve arka kenarları keskincedir. Bundan dolayı arka kenarları ile atın böğrüne vurularak üzengi mahmuz vazîfesi de görür. Üzenginin gittikçe daralan kulpu bir halka ile sona erer. Halkadan üzengi kayışı geçirilir. Kayış umûmiyetle dört kayışın katlan-

masından yapılır. En üst kayışta pek çok delikten geçirilmiş sırim, düğümler teşkil eder. Bu da üzenginin süsüdür. Üzengi kayışı tasma şeklindedir, zahma kayışına takılır. Yan tahtalara geçirilmiş olan zahma kayışı bel kemerleri gibi tokası, iğnesi, delikleri ve tutamağı olan bir kayıştır ve üzengi kayışından daha uzundur. Onun bu vasıfları sâyesinde üzenginin boyu uzatılır ve kısaltılır. Eski Türk üzengilerinin zahmalı üzengiler olmadıkları şüphesizdir. Yâhut zahmalı üzengiler yanında zahmasız üzengiler de yaygınca kullanılıyor, yâni üzengi kayışı doğrudan doğruya kaltağa bağlanıyordu. 🐾

Z Yazanın *Türklerde Atçılık ve Binicilik* (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1983) adlı kitabından derlenmiştir.